

2 Slovtvorba

2.1 Podstata tvoření slov

Tvoření slov je nejdůležitějším zdrojem rozšiřování slovní zásoby jazyka. Nauka o tvoření slov se zabývá procesem tvoření slov na základě slov již existujících. Slovtvorné prostředky jazyka jsou hlavně morfémové. Slovtvorba se mnohdy omezovala či omezuje pouze na oblast tvoření slov – jednoslovných lexémů, nezabývá se tvořením víceslovných pojmenování, jako např. *vysoká škola, jízdní řád, rok co rok* atd.

2.2 Slovtvorné vztahy a prostředky

2.2.1 Fundace, motivace

Nová slova se tvoří ze slov již existujících; ta mohou být slovtvorně neutvořená (**značková**, nemotivovaná: *kůň*), nebo utvořená (**popisná**: *koňský, koníček*). Slovo, ze kterého je **utvořené** (fundované) slovo bezprostředně utvořeno, je jeho slovo **základové** (fundující). Základové a utvořené slovo jsou vázány slovtvornými vztahy formálními (**fundace** = jedno slovo se zakládá na druhém) a významovými (**motivace** = význam jednoho slova odkazuje na význam druhého). Na základě slovtvorné motivace a podle procesu utvoření slova můžeme určit jeho obecný **slovtvorný význam** (*ohřív-ač – prostředek k ohřívání*), který však nemusí být shodný s jeho významem lexikálním (*zelenina* – není vždy *zelená* látka).

Fundace a motivace mívají shodný směr, mnohdy však není zcela zřetelný a nelze jej určit jednoznačně. Pak lze uznat fundaci/motivaci oboustrannou (*doma* ⇔ *domů*) nebo paralelní (*soudce* ← *soud*, *soudce* ← *soudit*). Slovo fundované (motivované) je zpravidla formálně i významově složitější než slovo fundující (motivující), někdy tomu však bývá naopak (fundované substantivum *lov* je o morfém kratší než fundující sloveso *lovit*). Fundované slovo samo může být také fundujícím pro další tvoření (*létat* → *letadlo* → *letadlový*).

Slova zakládající se na společném fundujícím slově tvoří slovtvorné řady a svazky. Skupina slov vázaných společným vztahem fundace (značkové slovo a všechna přímo nebo zprostředkovaně na něm založená slova), majících tedy shodný kořen, se nazývá **slovtvorné hnízdo** nebo **slovní čeleď** (*seno* – *senný* – *seník* – *seníkový* – *Senovážný* –

senoseč...). Ve slovní čeledi bývají zastoupeny slovotvorné řady a slovotvorné svazky: **slovotvornou řadu** tvoří slova spjatá (opakovaným) lineárním (stejnoseměrným) vztahem fundace (*slunce* → *sluneční* → *slunečně*; *slunce* → *sluníčko* → *sluníčkový*); **slovotvorný svazek** je souhrn slov fundovaných jedním slovem (*sluneční* → *slunečně*, *slunečník*, *protisluneční*).

2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant

Část slova společnou pro utvořené a základové slovo nazýváme **slovotvorný základ** (utvořená slova ho přebírají ze základových), všechny (formální) odlišnosti mezi nimi (včetně změn, ke kterým dochází v slovotvorném procesu) tvoří **slovotvorný formant**. Součástí slovotvorného formantu jsou také **hláskové změny (alternace)**, ke kterým při tvoření slov dochází, a to zpravidla uvnitř slovotvorného základu nebo na morfematickém švu mezi slovotvorným základem a formantem. Bývají podmíněny sousedními fonémy. Při alternaci se mění fonologická skladba slovotvorného základu nebo formantu – hlásky (popř. hláskové skupiny) odvozovacího základu se mění v hlásky (hláskové skupiny) fonologicky blízké. Hláskové alternace jsou kvalitativní (*smát se* → *smích*, *kniha* → *knížka*) a kvantitativní (*léto* → *letní*, *dar* → *dárek*), vznikové (*světlo* → *světelný*) a zánikové (*pes* → *psí*); ke vznikovým dochází tam, kde by po připojení afixu vznikla skupina tří (nebo více) konsonantů.

2.3 Slovotvorné způsoby a postupy

Nová slova se tvoří především dvěma slovotvornými způsoby: **odvozováním** (derivací) a **skládáním** (kompozicí). Při odvozování vstupuje do slovotvorného procesu jedno základové (plnovýznamové) slovo. Při skládání se slovotvorného procesu účastní zpravidla dvě plnovýznamová základová slova (v češtině poměrně málokdy více – *červenomodrobílý*). Dalšími slovotvornými způsoby jsou **konverze**, **reflexivizace** a slovotvorné úpravy, tj. **univerbizace** a **abreviace**.

2.3.1 Derivace

Podle povahy slovotvorného formantu (vyděleného na základě srovnání fundovaného a bezprostředně fundujícího slova) se v rámci slovotvorného způsobu derivace rozlišují následující slovotvorné postupy:

a) **prefixace**: přidání slovotvorného prefixu; slovotvorné prefixy (předpony) stojí před kořenem slova, často se připojují k celému slovu a odvozují se jimi hlavně slovesa:

psát → za-psat, *výhoda* → ne-výhoda

b) **sufixace**: přidání slovotvorného sufixu; slovotvorné sufixy (přípony) stojí za kořenem slova, u jmen se k nim bezprostředně připojuje tvarotvorný morfém (deklinační koncovka):

plavat → plav-ec, *kámen* → kamen-ný

Zvláštní a v češtině poměrně řídké jsou sufixy, které se ve slově připojují až za deklinační, popř. osobní koncovky, tzv. **postfixy** (*jaký-si*, *kdo-koli*).

c) **transflexe**:

ca) tvoření **koncovkou**:

malina → malin-í, *běhat* → běh-o, *pracovat* → prac-e

cb) tvoření **kmenotvorným sufixem**:

fax → fax-ova-t, *hodit* → ház-e-t

Při tvoření sloves kmenotvorným sufixem od dokonavých sloves dochází k jejich imperfektivizaci (*zastoupit* → zastup-ova-t, *kousnout* → kous-a-t).

d) **kombinované odvozování**: tvoření více afixy najednou (připojovanými současně před a za kořenem, tj. prefix + slovotvorný sufix, prefix + koncovka, prefix + kmenotvorný sufix):

koleno → pod-kolen-k-a, *moře* → zá-moř-í, *schopný* → u-schopn-i-t

Někdy dochází k odsunutí sufixu – **desufixaci**, u ohebných slov často spojené se změnou tvarotvorného morfému (*krásný* → krás-a), nebo k záměně sufixů, tzv. **resufixaci**

(*vousatý* → vous-áč = ten, kdo je vousatý; zde lze uvažovat i o paralelní motivaci *vousáč* = ten, kdo má vousy, a tedy i paralelní fundaci *vous* → vous-áč).

2.3.2 Kompozice

a) **juxtapozice** (spřahování): pouhé spojení slov (slovních tvarů skladebných syntagmat) vystupujících ve výpovědi jako samostatné výrazy:

zisku chtivý → ziskuchtivý, *země třesení* → zemětřesení, *šest a třicet* → šestatřicet

Přechod k derivaci (prefixaci) představuje obdobné spojování autosémantických slov se synsémantickými, nejčastěji jmen s předložkou. Tak vznikají tzv. příslovečné spřežky (*zpravidla, potichu, nalevo*). Podobně jako příslovečné spřežky se tvoří i spřežky částicové (*naštěstí*).

b) **bezafixální kompozice**: členy složenin se většinou formálně liší od základových slov a jsou spojeny spojovacím morfémem (interfixem):

sladký + kyselý → sladk-o-kyselý, velký + obchod → velk-o-obchod, rychle + bruslit → rychl-o-bruslit

c) **afixální kompozice**: tvoření kompozic a derivací zároveň, členy složenin se kombinují s afixy (slovotvornými sufixy, kmenotvornými sufixy nebo koncovkami):

psát + romány → roman-o-pis-ec, měřit + čas → čas-o-měř-ič/čas-o-mír-a, dát + zprávy → zprav-o-daj-0, černé + vlasy → čern-o-vlas-ý

2.3.3 Konverze

V češtině konverze představuje okrajový způsob tvoření slov: její podstata spočívá v přechodu slova z jednoho slovního druhu do jiného bez formálních, afixy vyjádřených změn:

a) **ustrnutí deklinačního paradigmatu** při přechodu ohebného slova k neohebnému slovnímu druhu (*ráno, kolem* subst. → adv.)

b) **změna slovního druhu neohebného slova** (*kolem* adv. → prep.)

c) **omezení deklinačního paradigmatu** jména (*vepřový* adj. → *vepřové* subst. N, *konečný* adj. → *konečná* subst. F); k tomu dochází zpravidla na pozadí ustáleného víceslovného pojmenování, konverze tedy slouží k univerbizaci (*vepřové maso → vepřové, konečná zastávka → konečná*)

2.3.4 Reflexivizace/dereflexivizace

Ojedinele se slovesa tvoří pomocí formantů *se, si* – ty se uplatňují buď samostatně (*povídat → povídat si*), nebo jako spoluformanty (*moudrý → umoudřit se*, reflexivizace +

prefixace + transflexe). Obdobně se jako spoluformant občas uplatňuje také opačný postup, dereflexivizace (*dít se* → *děj*, *dít se* → *dění*, *dotazovat se* → *dotazovaný*).

2.3.5 Slovotvorné úpravy

Vedle skutečných slovotvorných procesů, při kterých vznikají nová pojmenování, běžně dochází k úpravám již existujících pojmenování. Představují kondenzaci (zhutnění) vyjádření.

2.3.5.1 Univerbizace

Univerbizace spočívá ve změně víceslovného (ustáleného) pojmenování v jednoslovné: *základní škola* → *základka*, *řidičský průkaz* → *řidičák*, *obchodní dům* → *obchodák*. Používají se při ní hlavně sufixy a zpravidla vznikají slova nestandardní nebo příznaková – hovorová, expresivní.

2.3.5.2 Abreviace

Abreviací (zkracování) víceslovných pojmenování (sousloví) vznikají **zkratky** (*Česká republika* → *ČR*) a **zkratková slova** (*Severočeské tukové závody* → *Setuza*). Ze zkratek jsou nejčastější **iniciálové zkratky** (vznikají z iniciál původních víceslovných názvů, zapisují se velkými písmeny a bez teček), a to **písmenné** z názvů počátečních písmen slov původního pojmenování (*Organizace spojených národů* → *OSN [ó es en]*) a **hláskové** z počátečních (spojitě vyslovovaných) hlásek slov původního pojmenování (*Divadelní akademie múzických umění* → *DAMU*).

2.4 Onomaziologické kategorie

Slova se tvoří, vznikne-li potřeba něco pojmenovat, jejich základní funkce je tedy pojmenovací. Při procesu pojmenování vznikají spojením slovotvorného základu a slovotvorného formantu nová (motivovaná) slova s různým významovým vztahem ke svým slovům základovým (motivujícím); podle povahy tohoto vztahu se rozlišují základní typy pojmenovacích (onomaziologických) kategorií. Nejčastěji dochází k **mutaci** (podstatné významové změně), srov. *závodit* → *závodník*: *závodník* je člověk, který závodí. Pokud se při tvoření pouze mírně obměňuje slovní význam motivujícího slova a nemění se slovní druh, jde o **modifikaci**, srov. *závodník* → *závodnice*: obě slova pojmenovávají osoby, které závodí (motivované slovo navíc explicitně vyjadřuje, že je to

žena). Motivované slovo může slovní význam zcela zachovat a vyjádřit ho jiným slovním druhem než slovo motivující – dochází tedy k **transpozici**, viz *závodit* → *závod*: obě slova pojmenovávají děj.

2.5 Slovotvorný rozbor

Cílem slovotvorného rozboru je zjistit slovotvornou stavbu utvořeného (fundovaného) slova. Ta se zakládá na dvou základních částech (jednočlenných nebo vícečlenných): na slovotvorném základě a formantu. Obě části rozlišíme, porovnáme-li utvořené slovo s jeho slovem (bezprostředně) základovým/slovy základovými: *přístav/ní* – *přístav*, *vysok/o/škol/ský* – *vysoká škola*. Podle počtu základových slov a charakteru slovotvorného formantu určíme slovotvorný způsob a (v jeho rámci) slovotvorný postup. Je-li základové slovo samo utvořené, opakujeme rozbor, dokud nedospějeme ke slovu (synchronně) neutvořenému: *odbarvovač* – *odbarvovat* – *odbarvit* – *barvit* – *barva*, *horolezecký* – *horolezec* – *hory* + *lézt*.

ochuzený derivace: transflexe
ochudit derivace: prefixace, transflexe
chudý

souhrnně derivace: sufixace
souhrnný derivace: sufixace
souhrn derivace: prefixace, transflexe
hrnout

vyšetřovatel derivace: sufixace
vyšetřovat derivace: transflexe
vyšetřit derivace: prefixace
šetřit

plavecký derivace: sufixace
plavec derivace: sufixace
plavat

snižování derivace: transflexe
snižovat derivace: transflexe
snižit derivace: prefixace, desufixace, transflexe
nízký

zodpovědnost derivace: sufixace
zodpovědný derivace: sufixace
zodpovědět derivace: prefixace
odpovědět derivace: prefixace
povědět derivace: prefixace
vědět

desetiletí kompozice, transflexe
deset let

rychlopalný kompozice, sufixace
rychle pálit derivace: sufixace
rychlý

modrobílý kompozice: bezafixální kompozice
modrý, bílý